

ΠΡΟΕΟΡΤΙΑ

Τοῦ Ἁγίου Φιλίππου, μιὰ ἀφετηρία

«Μὲ τὸ καλὸ ἢ γέννησις τοῦ Χριστοῦ» εὐχονται τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἁγίου Φιλίππου (14 Νοεμβρίου) στοὺς Μεσελέρους τῆς Κρήτης¹. Εἶναι ἡ πρόγευση, ἤδη ἀπὸ τώρα, τῆς ἐορτῆς ποὺ ἔρχεται καὶ ποὺ σπεύδουμε νὰ τὴν προ-υπαντήσουμε ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς τοῦ Ἀποστόλου Φιλίππου. Τὴν ἄλλη μέρα ἀρχίζει ἡ Νηστεία τῶν Χριστουγέννων, σαράντα ὀλόκληρες νηστίσιμες ἡμέρες, τὸ Σαραντάμερο, στὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου ἐτοιμαζόμαστε γιὰ τὴν ἀφιξη τοῦ νέου παιδίου, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα ὁ πρὸ αἰῶνων Θεός.

Μὲ τὴ γέννησή Του θὰ διατρανωθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους πρὸς τοὺς ποιμένες, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὅλων τῶν ἐποχῶν τὸ μήνυμα «ὅτι ἐτέχθη ὑμῖν σήμερον σωτὴρ» (Λουκᾶ α' 11). Ἡ καλὴ αὐτὴ ἀγγελία, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τότε, μεταδόθηκε ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους, οἱ ὁποῖοι μαθήτευσαν πάντα τὰ ἔθνη στὴ ζωὴ καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ μοναδικοῦ Διδασκάλου, ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, στὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης³.

Πάντοτε μένουμε ἐκστατικοὶ μπροστὰ στὶς μορφές τῶν ἁγίων ἀποστόλων, γιὰτὶ μὲ τὸ βίον καὶ τὰ ἔργα τοὺς μᾶς δείχνουν τὸ δρόμο γιὰ μιὰ γνήσια ἀποστολικὴ ζωὴ, τὴν ὁποία εἴμαστε ὅλοι καλεσμένοι νὰ τὴ ζήσουμε. Τὸ ἴδιο καὶ σήμερα, ἡμέρα τῆς μνήμης του, ἀτενίζοντας τὴ μορφή τοῦ ἁγίου καὶ ἀποστόλου Φιλίππου, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ, ὅπως τοῦ ἀποδίδεται, κήρυξε τὸ Εὐαγγέ-

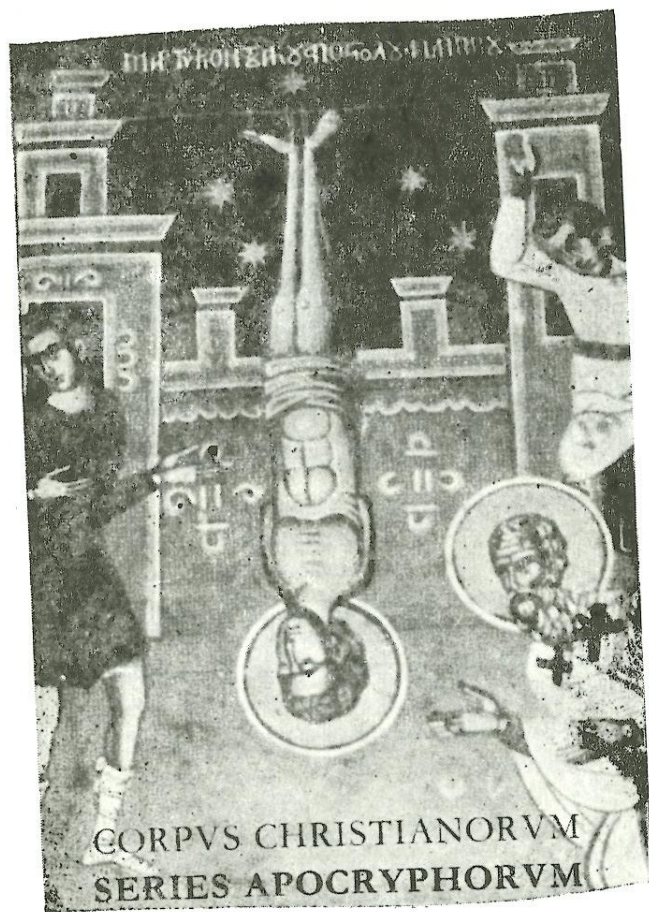
λιο στή Μικρά Ἀσία, τή Φρυγία καί Λυδία, «διαφόρους τιμωρίας καθυποβλήθεις, ὕστερον τοὺς ἀστραγάλους τρυπηθεῖς, ἀναρτᾶται κατὰ κεφαλῆς ἐπὶ ξύλου»⁴.

Ἡ ἀγάπη, γνώρισμα τῆς ἀποστολικῆς ζωῆς

Ἄν τὸ μαρτύριο συνιστᾷ ἀπὸ δείγμα μιᾶς ζωῆς ἀποστολικῆς καὶ σφραγίζει μιὰ ζωὴ μαρτυρίας γιὰ τὸ Εὐαγγέλιο, ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλα σημάδια, στὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζουμε τὸν ἀποστολικὸ χαρακτήρα. Ὁ ἱ. Χρυσόστομος θέλοντας νὰ ἀποσαφήνισι ποιό εἶναι τὸ βασικὸ γνώρισμα μιᾶς ζωῆς ἀποστολικῆς ἀποφαίνεται ὅτι, ἡ ἀγάπη χαρακτηρίζει τοὺς μαθητές. «Ἄν τοίνυν ἔχῃς ἀγάπην, ἀπόστολος γέγονας καὶ τῶν ἀποστόλων πρῶτος»⁵. Ἡ ἀποστολικὴ ζωὴ ἀποτελεῖ μιὰ ἀλληλοδιαδοχὴ τέτοιων πράξεων ἀγάπης.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μέσα στὶς διαφορὲς παραλλαγές ποὺ κυκλοφοροῦν στὶς λαϊκὲς παραδόσεις μας γιὰ τὸν ἅγιο καὶ ἀπόστολο Φίλιππο, ποὺ ἡ γιορτὴ του συνιστᾷ τὸ ὁριακὸ χρονικὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινᾶμε γιὰ τὴν προϋπάντηση τῶν Χριστουγέννων, προβάλλεται μιὰ πράξη συμπόνιας, φιλανθρωπίας καὶ ἀγάπης γιὰ τὸν συνάνθρωπο. Μέσα στὴν ἀνέχεια, τὴ φτώχεια τῶν χωριανῶν του καὶ τὴν ἀδυναμία τους νὰ γιορτάσουν τὴν ἀπροκρηγὰ γιὰ νὰ μποῦν στὴ νηστεία τῶν Χριστουγέννων, ὁ ἴδιος ὁ ἀπόστολος, ἀπὸ τὸ ὑστέρημά του, θυσιάζει ὅ,τι πιὸ πολύτιμο καὶ ἱερὸ γιὰ ἕναν γεωργό: σφάζει τὸ βόδι του καὶ τὸ μοιράζει ἀπλόχερα στοὺς συχωριανούς του ν' ἀποκρέψουν κι αὐτοί.

Στὸ δῶρο τῆς Ἀγάπης, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς κάνει στὸν κόσμον προσφέροντας τὸ μονάκριβο παιδί Του καὶ ποὺ φροντίζει νὰ γεννηθεῖ ἀνάμεσά μας —«οὕτως γὰρ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν

Τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου καὶ Ἀποστόλου Φιλίππου².

«Ὁ δὲ Φίλιππος, ἐπὶ τῆς πλατείας τῆς Ἱερουσόλεως συρεῖς εἶτα τοὺς ἀστραγάλους τρυπηθεῖς, ἐπὶ τοῦ ξύλου ἀνηρτήθη καὶ οὕτως εὐξάμενος, τῷ Θεῷ τὸ πνεῦμα παρέθετο». (Μηναῖον Νοεμβρίου).

μονογενῆ ἔδωκεν», Ἰωάννου γ' 16— ὑποδεικνύεται ἡ ἄλλη προσφορά, ἡ ἀποστολική ὁδὸς ποὺ σὲ κάνει ἀπόστολο καὶ τῶν ἀποστόλων πρῶτο, δηλαδή ἡ Ἀγάπη.

Μιὰ διήγηση

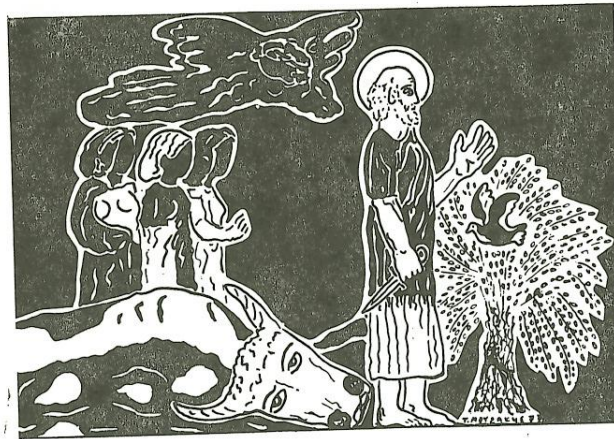
Ἄς παρακολουθήσουμε τὴ διήγηση σύμφωνα μὲ παράδοση ἀπὸ τὸ Κεφαλόβρυσο τῆς Αἰτωλίας. Στὸ τέλος ὑπάρχει ἡ ἀνταμειβὴ τῆς θυσίας.

«Ὁ αἰ - Φίλιππος ἦταν γεωργός. Σὰ σήμερα ἔκανε χωράφι ὅλη τὴν ἡμέρα. Τὸ βράδυ ἦρθ' ἀπ' τὸ χωράφι ἀποσταμένος. Ἔδεσε τὰ βόδια του σὺν παχνὶ νὰ φᾶν, κι αὐτὸς ἔκατσε νὰ ξαποσιάσει. Κεῖ πού καθόταν, τοῦ λέει ἡ γυναῖκα του, πὼς οἱ χωριανοὶ δὲν ἔχουνε κρέας νὰ κάνουν ἀποκριές· ἦταν ὅλοι φτωχοί!

Τὴ στιγμή σηκώνει ὁ αἰ - Φίλιππος, πηγαίνει σὺν παχνὶ καὶ παίρνει τὸ καλύτερο βόδι του καὶ τὸ σφάζει. Λιάνισε τὸ κρέας του καὶ τὸ μοίρασε σὺν χωριανούς. Ἀπόκριψε ὁ κοσμάκης καὶ συχώραε τὰ πεθαμένα τοῦ αἰ - Φίλιππα. Ἔφαε κι ὁ αἰ - Φίλιππος καὶ κοιμήθηκε...

Τὸ πρωὶ σηκώνεται, πάει σὺν παχνί, τί νὰ δεῖ! Θεοῦ πρόνοια, θρῖσκει πάλι τὰ δυὸ του βόδια δεμένα. Τὸ ἓνα ἦταν καλύτερο ἀπὸ κείνο πού σφάξε. Τοῦ τὸ ἔδωκε ὁ Θεὸς ἀκόμα τρανύτερο!

Ἄμα πέθανε ὁ αἰ - Φίλιππος, ἁγίασε, γιὰ ἦταν πολὺ ἀγαθὸς ἄνθρωπος. Γι' αὐτὸ τὸν γιοριάζουμε τὴν ἡμέρα τῆς ἀποκριᾶς...».

Ἡ «θυσία» τοῦ Ἁγίου καὶ Ἀποστόλου Φιλίππου. Σχέδιο τοῦ Τάσου Μουζάκη.

Πρόσληψη καὶ μεταστοιχείωση

Ἀνεξάρτητα βέβαια ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνδείξεων στὰ συναξαρικά βιογραφικά γιὰ τὴν γεωργικὴ ιδιότητα τοῦ Ἀποστόλου καὶ τὸ θαῦμα τοῦ βοδιοῦ, εἶναι ν' ἀπορεῖ κανεὶς γιὰ τὸ πόσο εἶναι δεμένη μὲ τὴ ζωὴ τῶν ἀγροτῶν μας ἡ γιορτὴ τοῦ ἁγίου Φιλίππου. Ἐδῶ θὰ ἦταν καίρια ἡ συμβολὴ τῆς «Ποιμαντικῆς Λαογραφίας», γιὰ τὴν ὁποία κάναμε λόγο σὺν περασμένο μας σημεῖωμα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς λαϊκῆς παραδόσεως καὶ λατρείας καὶ τὴν ἐγγραφή τῆς τελευταίας στὴ συνήθη ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ παράδοσιν⁶.

Ἄλλα ἢ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὀφείλουν νὰ «προσληφθοῦν» ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ νὰ μεταστοιχειωθοῦν σὺν τῷ σώματι Τῆς, γιὰτὶ ἀλλιῶς, ἀπὸ στοιχεῖα

μπορεί να μεταβληθούν σε «στοιχεία» και να υπηρετούν την αλλοτρίωση του ανθρώπου αντί να θεραπεύουν βαθείες του ανθρώπινες ανάγκες. «Τὸ γὰρ ἀπρόσληπτον και ἀθεράπευτον» θὰ μᾶς διαμήνυε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος⁷.

Εἶναι, πραγματικά, βαθεῖα ριζωμένη στὸν ἄνθρωπο ἡ ἀνάγκη τῆς προετοιμασίας γιὰ τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ζωῆς του, γιὰ τὰ μεγάλα γεγονότα τοῦ χρόνου. Τίποτα δὲν ἀφήνεται στὴν τύχη, ὅλα προετοιμάζονται προσεκτικά και στίς λεπτομέρειές τους. Τὸ τελεουργικὸ ξετυλίγεται ἀπαράλλακτο γιὰ νὰ προσφέρει τὴν ἀσφαλῆ ἐπανάληψη. Προσφέρει, εἶναι ἀλήθεια, μιὰ κάποια ἐξασφάλιση σὲ ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ἀλλάζουν τόσο ραγδαῖα γύρω μας.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει τ ὅ σ ο μιὰ καταπάτηση τοῦ αὐθορμητισμοῦ, τῆς πρωτοβουλίας. Οἱ διάφορες παραλλαγές δείχνουν ἀκριβῶς τὴ δυνατότητα ὑπάρξεως ἀσφαλιστικῶν δικλείδων ἀπὸ τὰ ἐρμητικά και στεγανά μας. Ὅ σ ο ὅτι, ἡ ἀναμονὴ ἀπαιτεῖ κάποια γνωστά, ἀπὸ κοινοῦ ἀναγνωρίσιμα σημάδια γιὰ νὰ ξέρομε ὅτι θρυσκόμαστε στὸ σωστὸ δρόμο τῆς προϋπαντήσεως γιὰ τὴ μεγάλη συνάντηση ἐκείνου ἢ Ἐκείνου ποὺ ἔχει ἀναγγελεθεῖ, ἔρχεται και ὁσονούπω φθάνει .

Μιὰ δροσερὴ και καθόλου παγανιστική, θὰ ἔλεγα, ἀποψη γιὰ τὴ βαθύτερη ἀντίληψη τῆς ἀναμονῆς και τοῦ τελεουργικοῦ, μᾶς προσφέρει ὁ Antoine de Saint-Exupéry (1900 - 1944), στὸν «Μικρὸ Πρίγκηπα», ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀλεπουδίτσα δίνει στὸν μικρὸ πρίγκηπα σχετικές ὁδηγίες, γιὰ τὸ πῶς ὀφείλει νὰ προετοιμάζει και νὰ προετοιμάζεται γιὰ τίς συναντήσεις τους⁸.

«Σώπασε ἡ ἀλεπού και κοίταξε πολλὴ ὥρα τὸ μικρὸ πρίγκηπα.

—Σὲ παρακαλῶ... ἡμέρωσέ με, τοῦ εἶπε!

—Θέλω βέβαια, τῆς ἀποκρίθηκε ὁ μικρὸς πρίγκηπας, μὰ δὲν μὲ παίρνει ὁ καιρὸς. Ἔχω ν' ἀνακαλύψω φίλους και πολλὰ πράματα νὰ γνωρίσω.

—Δὲ γνωρίζεις κανεὶς παρὰ τὰ πράματα ποὺ ἡμερώνει, εἶπε ἡ ἀλεπού. Οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν πιά καιρὸ νὰ γνωρίσουν τίποτα. Τ' ἀγοράζουν ὅλα εἶματα στὰ ἐμπορικά. Καθὼς ὅμως δὲν ὑπάρχουν ἐμπορικά ποὺ πουλᾶνε φίλους, οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν πιά φίλους. Ἄν θές ἕνα φίλο, ἡμέρωσέ με!

—Τί πρέπει νὰ κάνω; εἶπε ὁ μικρὸς πρίγκηπας.

—Πρέπει νὰ ἔχεις μεγάλη ὑπομονή, ἀποκρίθηκε ἡ ἀλεπού. Θὰ καθίσεις πρῶτα κάπως μακριὰ μου, ἔτσι στὸ χορτάρι. Ἐγὼ θὰ σὲ κοιτάζω μὲ τὴν ἄκρη τοῦ ματιοῦ μου και ἐσὺ δὲ θὰ λές τίποτα. Τὰ λόγια εἶναι ποὺ κάνουν τίς παρεξηγήσεις. Ἀλλά, κάθε μέρα, θὰ μπορεῖς νὰ κάθεσαι λιγάκι πιὸ κοντά...

Τὴν ἄλλη μέρα ἦρθε πάλι ὁ μικρὸς πρίγκηπας.

—Θά 'ταν πιὸ καλὰ νὰ ἔρχεσαι πάντα τὴν ἴδια ὥρα, εἶπε ἡ ἀλεπού. Ἄν ἔρχεσαι, λόγου χάρη, στίς τέσσερις τὸ ἀπόγευμα, ἐγὼ θ' ἀρχίζω ἀπὸ τίς τρεῖς νὰ εἶμαι εὐτυχισμένη. Ὅσο θὰ περνᾶει ἡ ὥρα, τόσο ἐγὼ θὰ νιώθω και πιὸ εὐτυχισμένη. Στίς τέσσερις πιά, δὲ θὰ μπορῶ νὰ καθίσω και θὰ τρώγομαι θ' ἀνακαλύψω τὴν ἀξία τῆς εὐτυχίας. Ἄν ἔρχεσαι ὅμως ὅποτε και νὰ 'ναι, δὲ θὰ ξέρω ποτὲ ποῖα ὥρα νὰ φορέσω στὴν καρδιά μου τὰ καλά της... Σ' ὅλα χρειάζεται και κάποια τελετή.

—Τί εἶναι τελετή; εἶπε ὁ μικρὸς πρίγκηπας.

—Είναι κι αυτό κάτι που πολύ παραμελήθηκε, είτε ή αλεπού. Είναι αυτό που κάνει τη μιὰ μέρα νὰ μὴ μοιάζει με τὶς ἄλλες, τὴ μιὰ ὥρα με τὶς ἄλλες ὥρες. Οἱ κνηγοὶ μου, λόγου χάρη, ἔχουν μιὰ τελετή. Κάθε Πέμπτη χορεύουν με τὶς κοπέλες τοῦ χωριοῦ. Γι' αὐτὸ ἡ Πέμπτη εἶναι θανατοῦσα μέρα! Μπορῶ καὶ κάνω μιὰ βόλτα ὡς τ' ἀμπέλι. "Ἄν χόρευαν οἱ κνηγοὶ ὅποτε καὶ νὰ ᾖναι, ὅλες οἱ μέρες θὰ μοιάζαν μεταξύ τους, κι ἐγὼ δὲ θὰ εἶχα καθόλου διακοπές.

"Ἐτσι ὁ μικρὸς πρίγκιπας ἡμέρωσε τὴν ἀλεπού».

Ἄναμονή ἐν προσευχῇ

Χρήσιμος δρόμος καὶ ἀναγκαῖος γιὰ τὴν ἀναμονὴ τῶν Χριστουγέννων εἶναι καὶ ὁ δρόμος τῆς προσευχῆς, ἔτσι ὅπως χαράσσεται μέσα ἀπὸ τὶς ἀκολουθίες αὐτῆς, τῆς περιόδου. Ὁ σχετικὸς «ὁδηγὸς» ποὺ ἔχει ἐκδώσει ἡ Ἀποστολικὴ Διακονία —ἀναφερόμαστε στὸ βιβλίον «Ἐν ἀναμονῇ τῶν Χριστουγέννων», Ἀθήναι 1972, σ. 343— ἀποβλέπει στὸ νὰ βοηθήσει τὸν Ἕλληνα πιστό... νὰ ἀποκτήσει «ἕναν καθημερινὸν ρυθμὸν ἀναπνοῆς προσευχῆς, ἐντὸς τῆς διαυγοῦς ἀτμοσφαιράς τῆς ὀρθοδόξου ὑμνολογίας». Συμπληρωματικὰ στὴν εὐρύτερη προοπτικὴ προετοιμασίας βοηθοῦν καὶ οἱ δύο τόμοι ποὺ ἐκδόθηκαν στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴ Διακονία, «Τὸ ἅγιον δωδεκαήμερον», Τόμοι Α' καὶ Β', Ἀθήναι 1978 καὶ 1979, 184 καὶ 112 σελ.

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὸν σημερινὸ «κύκλο προετοιμασίας» ἀναφέροντας ἀκόμα ἕνα ἔργο, ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν καρδιά τῶν Χριστουγέννων προσεγγίζοντάς τα με ἐιδικές ἐπι μέρους μελέτες, δημοσίευση πατερικῶν κει-

μένων, προβολὴ ὕμνων καὶ εἰκόνων καὶ ποὺ μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐμβαθύνουμε στὴν οὐσία καὶ τὸ νόημα τῆς ἑορτῆς. Πρόκειται γιὰ τὸν τόμο «Χριστούγεννα» ποὺ κυκλοφορήθηκε ἀπὸ τὶς Ἐκδ. «Ἀκρίτας» τὸν Νοέμβριο τοῦ 1982, 214 σελ.¹⁰

"Ἐτσι ἐτοιμασμένοι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ἀναμονῆς, θὰ εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ ἀκούσουμε με νήφοντα νοῦ τὴν πρόσκληση ἀπὸ τὸν εἰδικὸ ἀγγελιαφόρο, ποὺ σύμφωνα με τὸ ἔθιμο, διέτρεχε τοὺς δρόμους τῆς Πόλης καὶ ἀνήγγειλε τὴν ἑορτὴ:

«Καιρὸς ἐπέστη ὦ ἀδελφοί μου,
ἵνα προσδράμετε τοῦ νοῦ,
ἡ Ἐκκλησία πάλιν τηρεῖ,
τὴν θεῖαν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ.
Ἡ Ἐκκλησία μας πάλιν ἀγγέλει
τὴν θεῖαν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ.

.....

Ἐγκαίρως σπεύσατε ἐν σπουδῇ...»¹¹.

1. Μαρίας Μηλιγκου-Μαρκαντώνη, "Ἁγίος Φίλιππος, Λαϊκὴ παράδοση καὶ λατρεία (διδασκαρικὴ διατριβή), Ἀθήναι 1978, σ. 69.

2. Ἀπὸ τοιχογραφία τῆς Ἱ. Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὀρόου. Φωτογραφία Marcel Jenny στὸ ἐξώφυλλο ἀγγελτηρίου τῆς ἐκδόσεως τῆς σειρᾶς τῶν ἀποκρύφων, στὸν ἐκδ. οἶκο Brepols (Βέλγιο).

3. Μιὰ ζεστὴ μαρτυρία στὸ θέμα αὐτὸ συνιστᾷ ἡ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὴ «Σύναξη» (1985) τῆς ὀμιλίας, καὶ τῆς συζητήσεως ποὺ τὴν ἀκολούθησε, τοῦ π. Ἰωάννη Μάγιεντορφ, Ὁ Χριστὸς σωτήρας σήμερα, 70 σ., σὲ μετάφραση Γιάννη Λάππα.

4. Ἀπὸ τὸ Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), τοῦ Ἰππολύτου Delehaye, Βρυξέλλες 1902, στ. 222, παρὰ Μηλίγκου-Μαρκαντώνη 1978, σ. 18

5. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων 2, 3, PG 51, 82.

6. Συνοπτικὰ μποροῦμε νὰ βροῦμε τέτοια στοιχεῖα στὰ Φθινοπωρινὰ τοῦ Δ.Σ. Λουκάτου, Ἀθήνα 1982, σ. 122-129, ἀπ' ὅπου (σ. 122-123) καὶ παραθέσαμε τὸ ἀπόσπασμα. Ἐκτενέστερη ἀνάλυση καὶ ἀνάπτυξη βλ. στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Μαίρης Μαρκαντώνη, ποὺ μνημονεύσαμε στὴν ὑποσημείωση 1. Τὸ ἐξώφυλλο τῆς διατριβῆς, ποὺ μέρος του δημοσιεύσαμε στὸ περασμένο τεῦχος, φιλοτεχνήθηκε ἀπὸ τὸν γλύπτη Τάσο Μουζάκη.

7. Ἐπιστολὴ 101 πρὸς Κληδόνιον πρεσβύτερον κατὰ Ἀπολλιναρίου, PG 37, 181. Γιά τὴν ἀρχὴ τῆς προσλήψεως βλ. Α.Μ. Σταυροπούλου, Ποιμαντικὴ προετοιμασία τῶν μελλονύμφων, Ἀθήνα 1971, σ. 34.

8. Σὲ μετάφραση Στρατῆ Τσίρικα, Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἡριδανός», 1983, σ. 71-72.

9. Ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Ἀνδρούσης Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου), σ. 10-11.

10. Ἐγγράφεται σὲ σειρὰ καὶ ἄλλων ἀφιερωμένων στοὺς μεγάλους σταθμοὺς τοῦ ἑορτολογίου τῆς Ἐκκλησίας μας τόμων ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐκδοτικὸ οἶκο, ὅπως: Σταυρὸς καὶ Ἀνάστασις, Μάρτιος 1982, 194 σ. Πεντηκοστὴ (τοῦ παπα Φιλίθου Φάρου), Ἀπρίλιος 1983, 104 σ. Κοίμησις, Ἰούλιος 1983, 160 σ. Μεταμόρφωσις, Ὀκτώβριος 1984, 251 σ. Οἱ τόμοι αὗτοὶ συμπληρώνουν μὲ τὸν δικό τους τρόπο τοὺς ἑορτολογικοὺς καὶ λαογραφικοὺς κύκλους τοῦ ὀρθοδόξου ἐλληνικοῦ ἑνιαυτοῦ.

11. Παραθέτω ἀπὸ μνήμης ἄκουσμα σὲ ραδιοφωνικὴ ἐκπομπὴ τοῦ πρωτοψάλτη Λυκούργου Ἀγγελόπουλου.